

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Connection of Women with Pilgrimage and Shrine in Zoroastrianism

Seyyede Fateme Zare Hoseini¹ | Vajihe Abhari Mareshk²

1. Assistant Professor of Comparative Religions and Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, e-mail: zareh-h@um.ac.ir

2. PhD Student of Comparative Religions and Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, e-mail: gordafarid.1368@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 14 April 2024

Received in revised form 16
June 2024

Accepted 09 December 2024

Published online 21 December
2024

Keywords:

*Pilgrimage, Zoroastrianism,
Woman, Shrine,
Pir,
Anahita,
Fire Temple*

ABSTRACT

Purpose: Pilgrimage is one of the oldest and lasting rites in Zoroastrianism. Believers of this religion go to visit fire temple and holy places that have titles such as "Pir" or "Banū" before and after their names, and praise, pray, and supply to Yazdan. Some ancient fire temples, such as Adrian fire temple of Yazd and places like Pir Sabz, Pir Hrisht, Pir Naraki, etc. are among the most important Zoroastrian shrines. From the point of view of Zoroastrian believers, the fire temple is both a place of prayer and a place of pilgrimage, and there, besides worshiping God, one can visit the holy fire- which is the earthly manifestation of Ahura Mazda- and keep it. Due to the connection of many Zoroastrian pilgrimage places with the element "Water" and "Goddess Anahita", which are usually seen in the foothills of mountains, next to springs or rivers, there is a possibility of a connection between pilgrimage and the woman in Zoroastrianism. On the other hand, women have been regular and faithful visitors to the shrines, who go on pilgrimage with various intentions such as asking for fertility and having children, finding a wife, asking for sustenance, solving family problems, warding off disasters and diseases, asking for forgiveness... and Zoroastrian women have preserved this tradition even today.

Method and Research: In this research, by referring to related sources and using a descriptive-analytical method, with a new approach, we will study the relationship between women and pilgrimage in Zoroastrianism and first of all find out what is the feminine origin of the pilgrimages of this religion and which elements related to women and femininity can be found. In the next place, we will refer to the rituals of pilgrimage and its functions for women.

Findings and Conclusions: Both the presence of women from the Sassanid court in narratives related to the origin of some shrines and their proximity to water, mountains and trees and the connection of these natural elements with goddesses, especially Anahita, give a seal of approval on the connection of these Zoroastrian pilgrimage places with women. We will also find that Zoroastrian women have always played a prominent role in going to the Pirs, preparing votive and ritual foods, performing pilgrimage ceremonies and even serving the shrines.

Cite this article: Zare Hoseini, Seyyede Fateme, Abhari Mareshk, Vajihe. (2024). The Connection of Women with Pilgrimage and Shrine in Zoroastrianism. *Journal of Iranian Studies*, 23 (46), 287-308.
<http://doi.org/10.22103/jis.2024.23226.2599>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2024.23226.2599>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The pilgrimage among the Zoroastrians is an ancient ritual. The elements and items that are worth exploring are seen in the pilgrimages and shrines of Zoroastrianism, which can raise and even strengthen the suspicion of their deep and ancient connection with women and femininity and feminine elements. In this research, we will look at the reasons and findings and achievements of this discussion.

Methodology

The current research, using descriptive-analytical method, using library tools, referencing and referring to relevant special resources and analyzing and reviewing existing data, has deal to this issue.

Discussion

We'll discuss this topic in two main parts: in the first part, we will look at the elements and topics that are related to women and femininity in the Zoroastrian mausoleums from a theoretical, religious and mythological point of view, and in the second part, we will deal to the practical aspects, actions and activities of Zoroastrian women in relation to pilgrimage.

In the first part, which is about feminine elements, we will address points such as the feminine origin of the shrines, the feminine name of the shrines, the women of the Sasanian court buried or disappeared in the Zoroastrian Pirs, the water and the Goddess Anahita and their connection with the Zoroastrian shrines, tree and mountain.

In the second part, which focuses on the women and pilgrimage rituals, we will consider two issues: times and customs of the women's pilgrimage and services of the women to pilgrimages.

Conclusion

Most of the Zoroastrian shrines were temples or memorials of two yazatas, Anahita and Mithra/Mehr, who found a Zoroastrian identity with the spread of the Zoroastrian religion. Anahita was a lady of femininity and beauty and a special Goddess of the women. The presence of the name of the lady (in the name of the mausoleum of the Lady of Pars and the name "the Lady of Life" in the mausoleum of the Pir Sabz) and Bibi, as well as the presence of the mountain (which is a symbol of the goddess and has become a symbol of maternal protection and protection by giving shelter to the women of the Sasanian Court), water (in the form of springs, rivers, wells or water checks) and trees (both symbolize life and life-giving and related to the characteristic of the woman's birth) and the story of the Sasanian Shahrbanou and princesses in the Zoroastrian mausoleums it strengthens their relationship with Anahita. There was no religious obstacle for the Zoroastrian women to serve the shrines. The most important motivations for pilgrimage of the women were to seek a wife, have children, treat infertility and women's diseases, solve family problems and seek a day. Many women also went to shrines after fulfilling their needs to make vows. Cooking vow foods and ritual foods performed in pilgrimage sites are mainly female rituals. Today, as in the past, Zoroastrian women, with their prominent and influential presence, flourish in fireplaces, Pirs and shrines and play their special role in various ways.

پیوند زن با زیارت و زیارتگاه در دین زردشتی

سیده فاطمه زارع حسینی^۱ | وجیهه ابهری مارشک^۲

۱. استادیار ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران، رایانامه: zareh-h@um.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران، رایانامه: gordafarid.1368@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: یکی از مناسک دیریند و ماندگار در دین زردشتی زیارت است. باورمندان به این دین به زیارت آتشکده و اماکن مقدسی که عناوینی چون "پیر" یا "بانو" را در پیش و پس نام خود دارند، می‌روند و به ستایش و نیایش و خواهش نزد یزدان می‌پردازند. برخی آتشکده‌های کهن همچون آتشکده آدریان یزد و مکان‌هایی چون پیر سبز، پیر هریشت، پیر نارکی و... در شمار مهم‌ترین زیارتگاه‌های زردشتی هستند. از دیدگاه مؤمنان زردشتی آتشکده هم نیایشگاه است و هم زیارتگاه و در آنجا در کنار پرستش خداوند می‌توان به زیارت آتش مقدس - که نمود زمینی اهوره مزداست - رفت و آن را پاس داشت. به دلیل پیوند بسیاری از اماکن زیارتی زردشتی با عنصر "آب" و "ایزدبانو آناهیتا"، که به طور معمول در دامنه کوه‌ها، در جنب چشمه‌ها یا رودخانه‌ها دیده می‌شوند، می‌توان احتمال ارتباط بین زیارت و عنصر زن در دیانت زردشتی را مطرح کرد. از سوی دیگر، زنان مراجعان همیشگی و وفادار زیارتگاه‌ها بوده‌اند که با نیات مختلفی چون درخواست باروری و فرزندآوری، همسریابی، طلب رزق، رفع مشکلات خانوادگی، دفع بلاها و بیماری‌ها، طلب آمرزش و ... رهسپار زیارت می‌شده‌اند و امروزه نیز زنان زردشتی این سنت را حفظ کرده‌اند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	روش / رویکرد: در این جستار برآنیم تا با مراجعه به منابع مرتبط و با روش توصیفی - تحلیلی، با رویکردی نو پیوند و نسبت بین زن و زیارت در دین زردشتی را وارسیم و در وهله نخست درایم که در زیارتگاه‌های این دین چه منشأ زنانه و کدام عناصر مرتبط با زن و زنانگی را می‌توان یافت. در وهله بعد به آداب زیارت و کارکردهای آن برای زنان اشاراتی خواهیم کرد.
کلیدواژه‌ها: زیارت، دین زردشتی، زن، زیارتگاه، پیر، آناهیتا، آتشکده.	یافته‌ها/ نتایج: هم حضور زنانی از دربار ساسانی در روایت‌های مربوط به چگونگی پیدایش برخی زیارتگاه‌ها و هم مجاورت‌شان در کنار آب و کوه و درخت و پیوند این عناصر طبیعی با ایزدبانوان به‌ویژه آناهیتا بر ارتباط این مکان‌های زیارتی زردشتی با زن و عناصر زنانه مَهر تأیید می‌زند. همچنین، درخواستی یافت که زنان زردشتی همواره در رفتن به مزارها، آماده‌سازی خوراک‌های نذری و آیینی، انجام مراسم زیارتی و حتی خدمت به زیارتگاه‌ها نقش برجسته‌ای داشته و دارند.

استناد: زارع حسینی، سیده فاطمه؛ ابهری مارشک، وجیهه (۱۴۰۳). پیوند زن با زیارت و زیارتگاه در دین زردشتی. *مجله مطالعات ایرانی*،

۲۳ (۴۶)، ۳۰۸-۲۸۷.

<http://doi.org/10.22103/jis.2024.23226.2599>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

زیارت در میان زردشتیان آیینی کهن و دیرپاست. عناصر و مواردی شایان بررسی در زیارت و زیارتگاه‌های زردشتی به چشم می‌خورد که می‌توانند گمان پیوند عمیق و دیرینه‌شان با زن و زنانگی و عناصر زنانه را مطرح و حتی تقویت کنند. در دنباله سخن، به چونی و چرایی و یافته‌ها و دستاورهای این مبحث خواهیم پرداخت.

۱.۱. بیان مسئله

در دین زردشتی زیارت به معنای بازدید از اماکن مقدسی چون آتشکده‌ها، اماکن مقدس، مقبره یک شخصیت برجسته یا زیارت یک قدیس یا پیر است (Farridnezhad, ۲۰۲۱: ۱۱۷). قدیمی‌ترین زیارتگاه زردشتی، زیارتگاه سرو کاشمر در بلخ بامیان است که گویا زردشت آن را کاشته و توصیه کرده است که پیاده به زیارت آن بروند (Ibid: ۱۳۲). در گاهان مطلب یا حکمی درباره مناسکی چون به‌پاکردن آتشکده یا رفتن به زیارت مکان‌های مقدس نیامده است، با وجود این، زردشتیان در طول تاریخ، برای نیایش و ستایش اهوره‌مزدا و انجام مراسم دینی خود به ساختن نیایشگاه و آتشکده‌ها و چهارطاقی‌ها پرداخته‌اند. نخستین اشارات به آتشکده را در کتاب نهم دینکرد می‌توان یافت، آنجا که آتش در انجمن ایزدان به اهوره‌مزدا شکایت می‌کند که در جهان مادی نمود و فایده‌ای ندارد. از این رو، اهوره‌مزدا او را در آتشکده می‌گذارد تا مردمان ستایش بر آن برند و از آن بهره یابند (سودگرنامه، ۱۳۹۹، فرگرد یازدهم، ۵۷). به مرور نام نیایشگاه به زیارتگاه تغییر یافت. زردشتیان برای عبادات روزانه و برگزاری تشریفات دینی، پرستشگاه‌هایی به نام آتشکده یا در مهر و آتش وره‌رام بنا کرده و تقدیس‌شان نموده‌اند (دابو، ۱۳۵۸: ۱۱). از این رو، آن‌ها در این مکان‌ها آتش می‌افروختند و موبدان آن آتش را همواره فروزان نگاه می‌داشتند. کهن‌ترین بقایای آتشکده‌ای، از دوره اشکانی برجای مانده و در کوه خواجه سیستان در جنوب شرقی ایران است. ایزدان مختلف در گوشه و کنار ایران معابد و آتشکده‌هایی داشتند؛ مانند مهر، بهرام و به‌ویژه آناهیتا. برای نمونه می‌توان به آتشکده معروف آناهیتا در کنگاور یا استخر فارس اشاره کرد. بعد از ورود اسلام به ایران، آتش‌های مقدس به تدریج به کرمان و یزد منتقل شدند. امروزه آتشکده‌های مهم در یزد هستند و آتش وره‌رام یزد قدیمی‌ترین آتش دنیا شناخته می‌شود (همان: ۱۲). چهارطاقی‌ها نیز مانند آتشکده دارای اهمیت و محل قرارگرفتن آتش مقدس هستند همانند چهارطاقی قلعه نیاسر کاشان یا چهارطاقی کراته در شمال شرقی فیروزآباد.^۱

آتشکده‌ها به نوعی زیارتگاه‌هایی‌اند که مؤمنان زردشتی در آنجا مراسم زیارت را به جا می‌آورند. برخی کسان معتقدند که بعضی از زیارتگاه‌های زردشتی، نیایشگاه‌های مهری بوده که بعدها به زردشتیان رسیده و واژه «مهر» در آن‌ها آمده است؛ از این رو، گاهی آتشکده‌ها را در مهر نیز می‌نامیدند (همان: ۳۶). مانند در مهر آبشاهی، در مهر احمدآباد، در مهر الله‌آباد، در مهر اهرستان، در مهر باباخندان یزد، در مهر بزرگ، در مهر شریف‌آباد، در مهر نرسی‌آباد و... که تمام این در مهرها در یزد و اطراف آن هستند (رمضانخانی و دهنوی، ۱۳۸۷: ۳۵۶-۳۵۹).

افزون بر این‌ها، زردشتیان زیارتگاه‌های باستانی ویژه خویش دارند که با نام پیر شناخته می‌شوند؛ مانند پیر چک‌چکو، بانو پرس (پارس)، پیر هریش و... با توجه به وجود ردّ پاهایی از ارتباط این مزارها با زنان یا عناصر زنانه می‌توان به جستجو و واکاوی این نشانه‌ها و ردّ پاها رفت و در پیوند زیارتگاه‌های زردشتی با ایزدبانوان و زنان می‌توان چند پرسش به میان کشید: ارتباط مزارهای زردشتی با ایزدبانوان، زنان و عناصر زنانه چگونه است؟ آیا می‌توان در زیارتگاه‌های زردشتی نام‌ها یا ریشه‌های زنانه یافت؟ آداب زیارتی زنان زردشتی و نقش آنان در خدمت به مزارها چیست و چگونه است؟

۲.۱. پیشینه پژوهش

گرچه تا کنون کتب و مقالات متعدد ارزشمندی راجع به پرستشگاه‌ها و زیارتگاه‌های زردشتی نوشته شده، اما در خصوص پیوند و نسبت زن با زیارت و زیارتگاه‌ها، چنانکه درخور این موضوع مهم است، بررسی شایانی انجام نشده است و از این جهت جستار پیش رو، تازگی دارد. مهم‌ترین آثار مربوط به مزارهای زردشتیان که می‌شود به آن‌ها اشاره و مراجعه کرد، به ترتیب تاریخی از این قرارند:

- یک اثر جالب توجه، *پرستشگاه زردشتیان* (۱۳۳۶) نوشته رشید شهردان است که فهرست‌وار با رویکردی توصیفی به معرفی پرستشگاه‌ها، آتشکده‌ها و زیارتگاه‌های زردشتی پرداخته است.ⁱⁱ در این کتاب اشاره‌ای به موضوع زن و زیارت در دین زردشتی نشده است.

- مری بویس درباره زیارتگاه بانو پارس مقاله‌ای نوشته (Boyce, Mary, Bibi Shahrbanu and the Lady of Pars, *BSOAS*, XXX (1967), pp. 30-44) و در آن صرفاً به مقایسه و وجوه اشتراک این مکان زیارتی با مزار بی‌بی شهربانو پرداخته است.

- *خاتون هفت قلعه* (۱۳۵۶) نوشته محمدابراهیم باستانی پاریزی، که بخش مفصلی از این پژوهش ارزندهⁱⁱⁱ با نگاهی تحلیلی‌گرانه و رویکردی توصیفی به بررسی جای‌ها و پرستشگاه‌های آب در ایران اختصاص یافته است. هدف اصلی مؤلف معرفی قلعه‌ها و بناهای دختر در ایران و ارتباط آن‌ها با ایزد آب در دین زردشتی یعنی آناهیتا و پرستشگاه‌های مرتبط با آن است و بنابراین، با رویکرد این نوشتار تفاوت دارد. جستار پیش رو به دنبال آن است که در کنار اشاره به این پرستشگاه‌ها و ارتباطشان با ایزد آب، به تبیین نقش زن در این زیارتگاه‌ها و پیوند و نوع برخورد و حضور زن در این اماکن و تأثیراتی که در شکل‌گیری این بناها داشته است، بپردازد.

- اثر نوپدید دیگر با عنوان *زیارت* (۱۴۰۰) نوشته ایان ریدر به مقوله زیارت و ابعاد مختلف آن در برخی از ادیان پرداخته، ولی در این اثر توجهی به زیارت در دین زردشتی ندارد و بالطبع انتظار نمی‌رود که به زن و زیارت در این

دین عنایتی کرده باشد. در اثر جدید دیگری هم که به انگلیسی به بررسی روندهای تاریخی، حال و گذشته زیارت اختصاص یافته، اشاره‌ای به زیارت زردشتی نشده است.^{iv}

- در پیش‌نشست دوم "همایش بین‌المللی الهیات زیارت" نشست با عنوان «زیارتگاه‌های زنانه در الهیات ادیان» (۱۴۰۲/۳/۲۴) توسط عباس اشرفی برگزار شد که سخنران به نکاتی درباره زیارت زنانه در ایران اسلامی و در مسیحیت و یهودیت پرداخته و باز هم سخنی از زیارتگاه‌های زردشتی و زنان در میان نیست.

- از همه تازه‌تر، مقاله شروین فریدنژاد (۲۰۲۱) است که به بررسی و تحلیل زیارت‌نامه‌های زردشتی اختصاص یافته است. با آن که مقاله نامبرده حاوی نکات بدیع و توجه‌برانگیزی است و چند بار به آن مراجعه و استناد کرده‌ایم، باز هم موضوع این جستار محور بحث آن نیست.^v

ظاهراً در آثاری که به موضوع زن و جایگاه او در دین زردشتی توجه کرده‌اند، نیز این موضوع مغفول مانده است. به این ترتیب، موضوع این نوشتار نو و قابل توجه به نظر می‌رسد.

۳.۱. روش‌شناسی پژوهش

تحقیق پیش رو، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به‌کارگیری ابزار کتابخانه‌ای، مراجعه و ارجاع به منابع تخصصی مربوط و تحلیل و بررسی داده‌های موجود به این موضوع پرداخته است.

در این جستار مسأله ارتباط زن با زیارت در دین زردشتی در دو محور مهم دنبال خواهد شد: محور نخست: عناصر زنانه در زیارتگاه‌های زردشتی (منشأ زنانه زیارتگاه‌های زردشتی؛ نام زیارتگاه‌ها؛ بی‌بی؛ زنان دربار ساسانی مدفون یا غایب در مزارهای زردشتی؛ آب و ایزدبانو آناهیتا و ارتباط آن‌ها با زیارتگاه‌های زردشتی، درخت، کوه)؛ و محور دوم: زنان و آداب و مناسک زیارت (ایام و آداب زیارتی زنان زردشتی، زنان و خدمت به زیارتگاه‌ها).

۴.۱. یافته‌های پژوهش

با بررسی‌های انجام‌شده دریافته‌ایم که در زیارت و زیارتگاه‌های زردشتی رد پای زن و نشانه‌ها و عناصر زنانه پررنگ و برجسته است. زیرا نه تنها در نام و خاستگاه بعضی از مزارهای زردشتی اثری زنانه می‌بینیم و در روایت‌های مربوط به چگونگی پیدایش برخی زیارتگاه‌ها حضور زنانی از دربار ساسانی را شاهد هستیم، بلکه مجاورت بیشتر مزارهای زردشتی در کنار آب و کوه و درخت و پیوند این عناصر طبیعی با ایزدبانوان مخصوصاً آناهیتا بر ارتباط این مکان‌های زیارتی زردشتی با زن و عناصر زنانه صحنه می‌نهد. افزون بر اینها، درمی‌یابیم که زنان زردشتی همیشه در عزیمت به مزارها، مهیاکردن غذاهای نذری و آیینی، برپاداشتن مناسک زیارتی و نیز خدمت به زیارتگاه‌ها نقش مهمی ایفا کرده و می‌کنند.

۲. بحث و بررسی

مبحث را در دو بخش اصلی پی خواهیم گرفت: در بخش اول به عناصر و مواردی توجه می‌کنیم که از جنبه نظری، دینی و اسطوره‌ای با زن و زنانگی در مزارهای زردشتی مرتبط است و در دومین بخش، جنبه‌های عملی و اقدامات و فعالیت‌های زنان زردشتی در رابطه با زیارت را مد نظر قرار می‌دهیم.

۱.۲. عناصر زنانه در زیارتگاه‌های زردشتی

۱.۱.۲. منشأ زنانه زیارتگاه‌های زردشتی

برخی از مهم‌ترین مکان‌های زیارتی زردشتی، زیارتگاه‌هایی هستند که با نام پیر شناخته می‌شوند و در روایات مرتبط با نحوه پیدایش‌شان با زنان، به‌ویژه زنان دربار ساسانی مرتبطند. البته زیارتگاه‌هایی که به شاهزادگان مرد اختصاص یافته نیز هستند، ولی به دلیل رویکرد مقاله از ذکر نام آن‌ها می‌پرهیزیم و فقط به پیرها و زیارتگاه‌هایی که با زنان پیوند دارند، اشاره می‌کنیم. بیشتر این زیارتگاه‌ها داستان فرار شهبانو یا شاهزاده‌خانمی ساسانی را دربردارند که در مسیر فرار خود به دل کوه پناه می‌برد و از نظرها ناپدید می‌گردد. در جای ناپدید شدنش زیارتگاهی ساخته می‌شود و داستان‌های کرامت‌آمیز و معجزه‌وار این بانوان سینه‌به‌سینه نقل می‌گردد.

به پنج پرستشگاه زردشتی معروف به نام‌های پیر چک‌چک/ پیر سبز، پیر نارکی، پیر نارستانه، بانو پارس و پیر هریشت "پیرهای بزرگ" گفته می‌شد که در ذهن و باور زردشتیان ساکن دشت جایگاهی برجسته و خاص داشتند (بویس، ۱۳۹۷: ۳۱۱). "پیران" از حیث مرتبت و منزلت هم‌پایه امشاسپندان نزد پروردگار اعتبار و آبرو دارند (۱۵۷: Farridnezhad, ۲۰۲۱). بویس معتقد است که این زیارتگاه‌های پنج‌گانه همه از معابد آناهیتاست (بویس، ۱۳۹۷: ۳۲۸). به جز ستی‌پیر، سایر پیرها در دامنه کوه یا روی تپه‌های صخره‌ای باقیمانده از کوه بلند واقع شده‌اند (مهرشاهی، ۱۳۷۹، ۱۰۵؛ بویس، ۱۳۹۷: ۳۴۱). مطابق افسانه‌هایی، این زیارتگاه مکانی است که در آنجا ملکه یزدگرد، مادر بانو پارس و بانو حیات، پس از گریز از اعراب و خسته‌شدن به همراه دو تن از همراهانش درون صخره سکنی گزیده است (بویس، ۱۳۹۷: ۳۴۲). ستی‌پیر مادر پنج پیر بزرگ به شمار می‌آید و درحقیقت زنان در طول سال به طور گسترده از این زیارتگاه دیدار می‌کردند (همان: ۳۴۳).

۱.۱.۱.۲. پیر چک‌چکو

معروف‌ترین "پیرها" است که پیر سبز یا پیر سوز^{vi} نیز خوانده می‌شود. زیارتگاهی در نزدیکی شمال شرقی یزد، در سینه کوهی که از شکاف سنگی در آن آب فرومی‌چکد. احتمالاً به همین سبب است که نام پیر چک‌چکو بدان داده‌اند (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۴۳). درباره پیدایش آن چنین گفته‌اند: «در اینجا مزار حیات بانو است و او از انظار مخفی بوده است. روزی ناگهان، گوسفندان چوپانی که مشغول چراندن گوسفندانش در این منطقه بوده، رم کرده و فراری می‌شوند. وی به درگاه خدا استغاثه کرده و در این میان خسته و تشنه به کوهی که آب از آن چکه‌چکه می‌کرد، می‌رسد و آب را می‌نوشد و به خواب رفته در عالم خواب، مزار پیرسبز به او نمایانده می‌شود. او از خواب برخاست و گوسفندان را پیدا و جمع کرد و بعدها مزار فعلی در آنجا ساخته شد تا حاجت‌مندان بدانجا حاجت برند و به مقصود خود برسند» (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۴ و ۲۰۵). در حقیقت جا دارد که وجود سبزه و چند قطره و چکه آب در دامنه کوهستانی خشک و بی آب و علف به معجزه‌ای حیات‌بخش تعبیر شود (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۴۴). احتمال قابل طرح دیگر ربط و پیوند حیات بانو با آناهیتاست، زیرا سرچشمه آب و آبادانی و زندگی در اختیار این ایزدبانوست. به احتمال فراوان، بیشتر پیرها و مزارهای زردشتی که دارای چند عنصر مشترک زن، کوه و آب هستند، با آناهیتا در ارتباطند و محتملاً روزگاری جایگاه پرستش آناهیتا بوده است. آنچه این احتمال را فراوان می‌کند، این است که پیر چک‌چک در صخره مقدس که روی کوه بزرگ آهکی واقع شده است، روی یک سرایشی در کنار یک برکه قرار

دارد. این برکه با چشمه‌ای سیراب می‌شود که آب آن به طرز معجزه‌آسایی از بالای یک صخره کاملاً خشک و لخت به پایین می‌ریزد. مسیر آب به واسطه گیاهی به نام پرسیاووشان سبز به نظر می‌رسد. به نظر مردم پرسیاووشان موی حیات بانو و درخت چنار کهنی که بر صخره مقدس سایه می‌افکند، از عصایی که او بر آن تکیه کرده و پیش از ناپدید شدن بر زمین انداخته، سبز شده است (بویس، ۱۳۹۷: ۳۲۸). شاید بتوان در اینجا به پیوند میان الهگان با درخت و گیاهان در سنت هندوایرانی نیز اشاره کرد. برخی از مهرهای سنگی دره سند، تصویرهای زنانی را به نمایش می‌گذارد که با درختان درهم تنیده‌اند و به طور معناداری از پیوند الهگان با درختان، گیاهان، گل‌ها و میوه‌ها در آن عصر حکایت می‌کنند (رودریگز، ۱۳۹۷: ۲۸۶). مری بویس نیز معتقد است که زیارتگاه پیر چک‌چک / پیر سبز احتمالاً در روزگاران گذشته به «ناهید آب‌ها» تعلق داشته است (بویس، ۱۳۹۷: ۳۴۲). جالب آن که طبق یکی از زیارت‌نامه‌ها نام پیر سبز نیک‌بانو ذکر شده است (۱۵۸: ۲۰۲۱، Farridnezhad). در یکی دیگر از زیارت‌نامه‌های زردشتی آب این مزار را به سان آب حیات دانسته‌اند (Ibid: 168).

۲.۱.۱.۲. بونو پرس /vii/ پارس بانو

(= بانو پارسا؟ بانو پارس) که آن را پیر بانو هم می‌خوانند (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۴)، زیارتگاهی در جنوب عقداست و معروف است که دختر یزدگرد از فارس به آنجا فرار کرده و از خدا خواسته تا کوه او را به آغوش گیرد. کوه نیز دهان باز کرده و وی به دل کوه پناه می‌برد. سالیان بعد او به خواب شخص نابینایی رفته و بر اثر این کرامت چشمانش بینا می‌شود و آن مرد چون خود را بینا می‌بیند، زیارتگاهی به نام پیربانوی پارس در آن محل می‌سازد و نذر و نیاز به جا می‌آورد و بقیه مردم را هم باخبر می‌سازد تا آن‌ها هم حاجت و نذر و نیاز خود را بدانجا برند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۷). زیارتگاه بانو پارس نه در بالای کوهستان، بلکه بر تپه‌ای صخره‌ای چند متر بالاتر از بستر یک رودخانه واقع است که در فصل بارندگی به رودی پرآب بدل می‌شود. با توجه به این صخره مقدس و چشمه دائمی در نزدیکی این مکان، می‌توان گمان برد که این جا زیارتگاهی باستانی متعلق به ایزدبانو آناهیتا بوده و چون یزد در کناره سرزمین پارس بوده، به آناهیتا به‌عنوان بانوی آن منطقه تقدیم شده است (Boyce, 1967: 38-39). از زیارت پیربانوی پارس در *روایات داراب هر مزدیاری* (۲: ۱۵۹) نیز یاد شده است (مزدپور، ۱۴۰۰: ۲۶).

پیرزنان منطقه معتقدند که تا مدت‌ها تکه‌ای رنگین از پیراهن این بانو که مبدل به سنگ شده بود، در این مکان دیده می‌شده است (رمضانخانی و دهنوی، ۱۳۸۷: ۳۷۵)، اما این تکه‌های رنگین در واقع، سنگ‌های «کنگولومرا»^{viii} رنگی است (مهرشاهی، ۱۳۷۹: ۱۱۲).

۳.۱.۱.۲. پیر هریشت ix

در حوالی شریف‌آباد اردکان یزد که اعتقاد بر این است که یکی از کنیزان بانوی یزدگرد یا کنیز دختر یزدگرد، پس از حمله اعراب به اینجا فرار کرده و در دل کوه غیب شده است. داستانی هم بدین مضمون نقل است که مدت‌ها پس از این ماجرا، مردی در حوالی این محل پسر خود را گم کرد و سه روز به دنبالش می‌گشت. بالاخره پسرش را در نزدیکی این مکان یافت. از او پرسید که با برف و سرما چه کردی؟ گفت: من ابداً برف و سرمای ندیدم، در اینجا زنی مرا در کنف حمایت خود نگاهداری می‌کرد و الآن که تو آمدی، در فلان نقطه پنهان شد. باید که به یاد او بنایی

در اینجا برپا کنی. پدر پذیرفت و ساختمانی در آنجا بنا شد که هنوز پابرجاست (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۵ و ۲۰۶). در اینجا باز سخن از حمایت و حفاظت است که به گمان نگارندگان می‌توان آن را اشاره‌ای به آناهیتا و وظیفه پشתיانی و حمایت مادرانه او دانست. از این رو، می‌شود حدس زد که این مکان نیز روزی محل ستایش آناهیتا بوده است. همچنین، در مجاورت پیر هریش قطع‌سنگ سیاه‌رنگی است که به عقیده زردشتیان، تجسم مادر و فرزندی است که به شکل سنگ درآمده‌اند. زردشتیان به منظور تبرک و حاجت‌خواهی بر روی آن آویشن و سنجد می‌پاشند و گاه نقل و نخود مشکل‌گشا می‌ریزند (رمضانخانی و دهنوی، ۱۳۸۷: ۳۸۸-۳۸۹).

۴.۱.۱.۲. پیر نارکی یا نورکی x

اینجا نیز داستان فرار شاهزاده‌خانمی به نام نازبانو عروس فرمانروای پارس - را روایت می‌کند که بعد از چیرگی تازیان بر ایران و گریز از آنان پس از خستگی فراوان به کوه نارکی می‌رسد و در آنجا غیب می‌شود. از محل غیبت او چشمه‌ای جاری شده و شب‌هنگام، شاهزاده‌خانم به خواب مردی که در آن نزدیکی خوابیده بود، رفته و به او امر می‌کند که در آن محل زیارتگاهی بسازد (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۳؛ سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۷). اینجا نیز عنصر آب به صورت چشمه دیده می‌شود.

۵.۱.۱.۲. پیر نارستانه / پیر نارسون

بنای اصلی زیارتگاه بر لب حوض آبی واقع است (افشار، ۱۳۷۴: ۱۶۷). در اینجا در میان صخره‌های عظیمی که در انتهای دره معلق بودند، غاری متعلق به ایزد مهر واقع بود و زائران به‌ویژه هنگام زیارت از آن بالا می‌رفتند و در آنجا به روشن کردن شمع و ذکر و دعا مشغول می‌شدند (بویس، ۱۳۹۷: ۳۴۶).

۶.۱.۱.۲. ستی پیر

ستی پیر، صورت دیگر پیرزن و پیربانوست، شش کیلومتر تا یزد فاصله دارد و قلعه‌ای تاریخی است. در باب آن نقل است که مهربانو نوه یزدگرد شش‌ماهه بود و مادرش ستی نام داشت و از ترس اعراب گریخت. دخترش را به کی‌قباد، موبد یزد، سپرد و ناچار شد در برابر دشمن خود را به چاه افکند و این همان چاهی است که دشمن به آنجا رسید و دید پر از آب است. مردم این چاه را "هست و بود" هم لقب داده‌اند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۴۳) xi. در اینجا وجود چاه آب و ارتباطش با آناهیتا حائز اهمیت است.

۷.۱.۱.۲. پیر چراغ

در روستایی به نام بیده، نزدیک مبد یزد، آتشکده مهمی قبل از اسلام بوده که بعد از اسلام تخریب شده و فقط اتاق آتشگاه معروف به "پیر چراغ" به جا مانده است و زردشتیان و مسلمانان به زیارتش می‌روند و در آنجا شمع و چراغ می‌افروزند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۵۵).

۸.۱.۱.۲. آب مراد

زیارتگاهی در حوالی غرب کرمان که در آنجا چشمه‌های متعدد آب معدنی با حوض‌های متعدد وجود دارد. زردشتیان و مسلمانان به این محل معتقدند و در این آب‌ها آب‌تنی می‌کنند. معروف است که اینجا مزار بی‌بی‌مراد یکی از درباریان یزدگرد بوده است و بعضی نیز بر این باورند که خواهر شاه هرات در اینجا به خاک سپرده شده

است (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۷ و ۲۰۸). در اینجا نیز با واژگانی چون آب مراد و چشمه روبه‌رو هستیم. چشمه‌ای که به احتمال فراوان شفا می‌بخشد و آبی که متبرک است و مراد دل را می‌دهد. از این رو، به باور نگارندگان، گویا اینجا معبدی برای آناهیتا و جایی بوده است که حاجتمندان بدانجا می‌رفته و مراد دل خود را می‌گرفته‌اند.

ناگفته نماند که به اعتقاد برخی کسان زیارتگاه‌های زردشتی در مواردی بسیار باید بازمانده سنت‌هایی کهن بوده باشد که بسا پیش از مهاجرت آریاییان به این خطه در این سرزمین رایج بوده است (مزداپور، ۱۴۰۰: ۷۲). آیین‌های مخصوص زیارت زردشتیان صرف نظر از تزیینات مکان مقدس، بدون تغییر مانده و گمان می‌رود که بسیار کهن باشند (بویس، ۱۳۹۷: ۳۱۵). تحلیل جالب توجه بویس درباره‌ی این مکان‌های مقدس زردشتی این است که از زمان ورود اسلام این مکان‌ها به جای موجودات ایزدی، با اشخاص مرتبط شدند و زردشتیان در این مورد رفته‌رفته تحت تأثیر دین غالب قرار گرفتند و این روند سرانجام با گسترش سواد تکمیل شد. سپس درباره‌ی هر یک از مکان‌ها زیارت‌نامه‌هایی با شرح افسانه‌ی زیارتگاه نوشته شد (همان: ۳۴۳).

وجود واژه "پیر" در این زیارتگاه‌ها قابل توجه است و شاید احتمال ارتباط آن‌ها با میتراپیسم را مطرح کند، زیرا پیر بالاترین مرتبه و آخرین درجه‌ی سلوک میتراپرستان بوده و نماینده‌ی میترا بر روی زمین است (مزداپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۷۶). به نظر می‌رسد از آنجا که آخرین مرحله‌ی سلوک و تربیت معنوی و واپسین گام کمال در آیین مهر "پیر" نام داشت و در تمام آن‌ها آب و روشنایی و قربانی گاو مهم بوده‌اند، می‌شود فرض کرد که این مکان‌ها در آغاز نیایشگاه مهر و ناهید بوده است.

فرض دیگر در وجه تسمیه‌ی زیارتگاه‌های زردشتی به "پیر" احتمالاً این باشد که زردشتیان نیز برای حفاظت از زیارتگاه‌های خود آن‌ها را پیر نامیدند؛ زیرا بعضی اوقات تعدادی از مسلمانان از ترس انتقام نیروهای مافوق طبیعی حتی به یک بیگانه هم جسارت نمی‌کردند (بویس، ۱۳۹۷: ۱۰۵).

درباره‌ی علل پیدایش و اهمیت این زیارتگاه‌ها پنج نظریه وجود دارد: نظریه‌ی نخست: گریز زنان درباری از دست اعراب مسلمان؛ دومین نظریه: فرار این زنان از چنگ شورشیان داخلی که در هر دو نظریه این زنان یا از نظر غایب شده یا در دل کوه مدفون شده‌اند؛ در نظریه‌ی سوم احتمالاً افرادی از خاندان ساسانی گنج‌ها و جواهرات سلطنتی را در این مکان‌ها پنهان کرده و با امید به بازگشت و با مقدس خواندن آن‌ها سعی داشته‌اند هم موقعیت مکانی‌شان را بیابند و هم خزاین گرانبهای خویش را از گزند دزدان در امان نگه دارند. در نظریه‌ی چهارم این جایگاه‌های مقدس با ایزدبانوی آب- آناهیتا- و نیایش وی مرتبط شده‌اند. آناهیتا موکل آب، باران و برف، چشمه‌ها، رودها، عشق، باروری و زاینده‌گی، مادری و مهر خانوادگی بوده است. این ایزدبانو در دوره‌ی رواج مهرپرستی در ایران در دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی مقدس و بسیار محبوب تلقی می‌شده و برای وی معابدی در جای‌جای ایران و معمولاً در جوار رودها، چشمه‌ها و آبشارها برپا شده بود. وجود عوارض طبیعی با نام‌های مرتبط با زنان مثل کوه دختر و کوه پیرزن در نزدیکی بعضی از این زیارتگاه‌ها جالب توجه است و می‌تواند مؤیدی بر فرضیه‌ی ربط و نسبت این مکان‌ها با آناهیتا باشد. همچنین، بیشتر این جاها به بانویی یا دختری مقدس منسوب شده‌اند که این هم شاهدی دیگر بر تقویت این نظریه است. طبق نظریه‌ی پنجم، مکان‌های مزبور در واقع، پناهگاه‌ها و ایستگاه‌های مهاجرتی

بوده‌اند که در مسیر مهاجرت زردشتیان به هند مورد استفاده مهاجران زردشتی و حتی گاهی پناهگاه شماری از زردشتیان درمانده در ایام فلاکت و هرج و مرج مثل دوران حمله افاغنه به ایران بوده است (مهرشاهی، ۱۳۷۹: ۱۱۱-۱۱۶).

۲.۱.۲. نام زیارتگاه‌ها: بی‌بی

در ایران تعدادی زیارتگاه هستند که با نام بی‌بی شناخته می‌شوند؛ مانند بی‌بی شهربانو در تهران یا حوالی مشهد. گرچه این مکان‌ها آثاری اسلامی به شمار می‌روند و زیارتگاهی برای مسلمانان محسوب می‌شوند، ولی ذکر نام آن‌ها در این مقاله از جهت پیوندی است که با آن‌ها یا پیشینه زردشتی‌شان دارند. برای نمونه می‌توان به بی‌بی حیات در رفسنجان اشاره کرد که ربط و نسبت بین واژه حیات، که گویا باید صفت باشد نه اسم، با آن‌ها محتمل است. باید بدانیم که اکثر این زیارتگاه‌ها کنار چشمه‌ای یا نهر آبی یا بر بلندای کوهی قرار دارند. داستان بیشتر این بی‌بی‌ها و نحوه پیدایش‌شان شبیه همان داستان پیرها، افسانه فرار شاهزاده‌خانمی است که به کوهی یا محل فعلی فرار می‌کند. این‌گونه زیارتگاه‌ها را می‌شود با «بغیان»‌ها یا شمایل‌خانه‌های دوران اشکانیان سنجد (مزدپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۰۱). گویا زیارتگاه ایزدان را در زبان پارسی «بغیان» یا «بغین» به معنی «جای ایزدان و بغان» می‌نامیدند و ظاهراً وجود این نیایشگاه‌ها بیش از آتشکده‌ها باعث خشم مسیحیانی می‌شد که در آن روزگاران تحت سلطه اشکانیان می‌زیستند. پرستشگاه‌هایی از این دست در کنار صخره کوه بیستون، کنگاور و شوش یافت شده است. در دوره اشکانی، گروهی از روحانیان زردشتی «بغیان‌بد» نامیده می‌شدند که احتمالاً رئیس یک بغیان بودند (همان: ۲۸۱-۲۸۳). در زبان پهلوی، «bay» به معنی خدا و سرور است (مکنزی، ۱۳۸۳: ۵۱). هرچند وجه نسبت کلمه بی‌بی با زن مشخص است، اما شایان توجه است که یکی از صورت‌های تبدیل «بغ» به «بی» در بسیاری موارد دیده شده است و بی‌بی و بی‌بی‌بان، صورت دیگر کلماتی مثل بغ‌بغو و بغ‌بغان است که چندین آبادی در ایران هنوز هم به این صورت وجود دارند. مانند باغبغو در کرمان یا بیستون در کرمانشاه که بغستون بوده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۱۸۱). معمولاً ابنیه مرتبط با این بی‌بی‌ها همه بر بلندی و نقاط صعب‌العبور قرار دارند. اغلب دارای بنای مربوط به قبل از اسلام و خصوصاً عهد ساسانی‌اند و بیشتر جنبه قدسی و عبادی دارند. همچنین قلاع دفاعی معتبری بوده‌اند و بالاخره همه غموض ابهام‌آمیزی درباره تسمیه خود دارند (همان: ۱۹۳). زیارتگاهی موسوم به بی‌بی حکیمه در صد و سی کیلومتری بهبهان در دل کوه واقع شده است و گمان می‌رود که کلمه «حکیمه» نام زیارتگاه نیست، بلکه صفت آن است، یعنی محلی که درد بیماران - خصوصاً زنان را - شفا می‌دهد، و به همین سبب حکیمه به کار رفته که صفت آن‌هاست. در لرستان «حکیمه خاتون» نیز هست (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۱۸۲).

بسیاری از زنان سیده و قابل احترام را به عمد در نقاطی دفن می‌کرده‌اند که به طور ویژه مورد احترام زنان بوده است. هر محلی، به تناسب کراماتی که به این اماکن مقدس نسبت داده می‌شده، اعم از تولید و تولد، درمان بیماری‌های بانوان و ظاهر کردن آب، به وجهی خاص کرامت داشته و در این معابد مشکلات خلق از قبیل تولید نسل و فراوانی و آب و باران و غیره حل می‌شده است (همان: ۲۴۸). مزار برخی از این بی‌بی‌ها پیش از اسلام آتشکده بوده و بعدها مزار بی‌بی شده است. مانند بی‌بی فاطمه در باغ بُدره در حوالی تخت جمشید که در آنجا

آتشدانی از دوران هخامنشی هست که نمایان‌گر وجود آتشکده در آن حوالی بوده و امروزه زیارتگاه امام‌زاده فاطمه شده است (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۸۵).

۳.۱.۲. زنان دربار ساسانی مدفون یا غایب در مزارهای زردشتی

از مطالب پیشین دانستیم که طبق باورهای زردشتیان راجع به برخی از زیارتگاه‌ها، بعضی از زنان دربار ساسانی در تکاپوی گریز از اعراب و بر اثر خستگی یا درماندگی مفرط دچار استیصال شده و به کوه یا چاهی پناه برده و از دیده‌ها پنهان گشته یا مدفون شده‌اند. برای نمونه، بانو پارس دختر یزدگرد در پناه کوه می‌رود. در پیر هریشت کنیز دربار ساسانی در دل کوه ناپدید می‌شود. در پیر نارکی نیز شاهزاده‌ای از نظرها غایب می‌گردد. در سستی پیر عروس یا دختر یزدگرد به نام سستی پس از سپردن کودکش به یک موبد خود را به درون چاهی می‌افکند. آب‌مراد کرمان هم مزار زنی از درباریان ساسانی یا خواهر شاه هرات است.

۴.۱.۲. آب و ایزدبانو آناهیتا و ارتباط آن‌ها با زیارتگاه‌های زردشتی

نقش اجتماعی زنان در ایران، از پیش از ورود آریاییان به این فلات گسترده، در آثار و بقایای روزگار باستان آشکار است. در حدود ده هزار سال پیش از میلاد در عصر شکارگری، نقش زن نگهداری از آتش و احتمالاً ابداع ابزار خانگی بوده است. به مرور زمان، زنان جنبه‌ی ایزدگونگی پیدا کردند و نماد پرستش شدند و در مقام ایزدبانو یا الهه‌ی مادر قداست یافتند. این ایزدبانومادر که نقش و کارکرد اصلی‌اش، باروری و حاصل‌خیزی بود، جلوه‌ی آسمانی برکت و بهره‌مندی از مواهب طبیعت به شمار می‌رفت و قرن‌ها مورد پرستش ایرانیان باستان بود (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۱۵۵). برای نمونه، در هزاره‌ی سوم پیش از میلاد در زیگورات چغازنبیل در نزدیکی شوش، ایزدبانومادر پرستیده می‌شد (همان: ۱۵۷).

به مرور زمان، برخی معابد و زیارتگاه‌ها در کنار رودخانه، رود، چشمه و... بنا شدند تا نیایش‌کنندگان به گرمی داشت آب و ایزد آب بپردازند. از این رو، باید به ارتباط میان ایزدبانوان و زیارتگاه‌ها پرداخت. از آنجا که مهم‌ترین ایزدبانو در دین زردشتی آناهیتاست، باید به بررسی جایگاه این ایزد و آثار او پرداخت.

آناهیتا، که از نام رودی اساطیری به نام اردوی‌سور گرفته شده، در آغاز نام رودخانه‌ی مقدسی بود که بعدها شخصیت‌خدایی یافت (پورداد، ۱۳۵۶، ج ۱: ۱۶۵) و الهه‌ی نگهدار آب‌ها شناخته شد. برخی، تندیس‌های باروری‌ای را که به الهه‌ی مادر موسوم‌اند و نمونه‌هایی از آن در تپه‌ی سراب کرمانشاه و در کاوش‌های ناحیه‌ی شوش به دست آمده است، تجسمی از این ایزدبانو می‌دانند (آموزگار، ۱۳۸۷: ۲۴). نام این خدا، نخستین بار به صورت آناهیتا در کتیبه‌های هخامنشی از دوره‌ی اردشیر دوم دیده شد. وی پرستش‌ناهد را در نقاط مختلف ایران و ممالک تحت تصرفش منتشر کرد و مجسمه‌ی او را در معابد برپا کرد. آثار خطوط میخی که از وی بر جای مانده، نمایانگر آن است که در زمان این پادشاه ستایش آناهیتا و مهر در کنار اهوره‌مزدا در ایران رواج یافته است (شارپ، ۱۳۸-۱۳۹). تثلیث دوران هخامنشی (اهوره‌مزدا، مهر، ناهید) به دوران اشکانی نیز رسید؛ به طوری که در زمان اشکانیان پرستش این ایزدبانو در درجه‌ی اول قرار داشته و تمام معابد ایرانی که در منابع تاریخی مذکور است، به این الهه تعلق دارد. همچنین تیرداد اول در یکی از معابد ناهید تاجگذاری کرد (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۳۱۹-۳۲۰). در دوران ساسانیان نیز چنین بوده است، به طوری که

ساسان- جد اردشیر بابکان- رئیس معبد آناهیتای اصطخر بود. ابن اثیر می‌نویسد: «... کان قیماً علی بیت نار باصطخر یقال له بیت نارهدید.» اردشیر نیز در همین آتشکده عبادت می‌کرد و به آن احترام خاص می‌گذاشت و در کارها از این ایزدبانو برکت و یاری و پیروزی می‌خواست. او پس از آن‌که در مرو به جنگ پرداخت، جمعی از سران آن‌جا را کشت و سر آن‌ها را به آتشکده ناهید (اصطخر) فرستاد و آن‌گاه از مرو بازگشت.^{xi}

۱.۴.۱.۲. معابد مربوط به آناهیتا

ایرانیان قدیم پرستشگاه‌های خود را بیشتر در قله‌های کوه‌های بلند می‌ساختند و ستایش ایزدان در همین معابد صورت می‌گرفت.^{xiii} زیارتگاه‌های واقع در دل کوه و کنار رودخانه، چشمه یا نهر آب معمولاً بیانگر ارتباط آب و کوه با الهگانند. کوه‌ها نمادهای الهه بودند (کمبل، ۱۳۸۰: ۲۵۹). همچنین شاید نظر به آن‌که آناهیتا در بلندترین طبقه آسمان قرار دارد و از فلک ستارگان یا از بلندترین قله کوه هکر به پایین سرازیر می‌شود (آبان‌یشت، کرده ۱، بند ۳؛ کرده ۲۱، بند ۸۵)، معابد او را بر فراز بلندی‌ها می‌ساخته‌اند. بنابراین، از آنجا که ناهید بر فراز کوه هکر به امور خلق می‌پردازد، همیشه تصور بر این بوده که بانو بر فراز کوه‌هاست (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۴۸).

آناهیتا تنها موکل بر آب نیست، نطفه مردان و مشیمه زنان را نیز پاک می‌کند و زایش زنان را آسان می‌سازد. از این جهت خصوصاً ارتباطی با زنان دارد و به این علت می‌شود گفت که الهه اختصاصی زنانگی و زیبایی است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۱۹۶). ناهید چون مؤنث بوده است، اغلب کلمه بانو را بر نامش افزوده‌اند (همان: ۲۰۸). در اوستا ادویسور آناهیتا "بانو" خوانده شده (خرده‌اوستا، پنج نیایش، بند ۴، صص ۶۰۱-۶۰۳) و در دوره اشکانی و ساسانی، آناهیتا به "بانو" شهره بوده است (ثمودی، ۱۳۸۷: ۶۹؛ Boyce, 1967: 36).

معابد مخصوص ناهید از همه مجلل‌تر و باشکوه‌تر بوده است و پادشاهان و امرا در تجلیل و تزیین معبد این ایزد سعی وافری می‌کردند. برخی از معابد ناهید، در نواحی پر آب و در کنار رودها قرار داشت. در واقع، مردم تلاش می‌کردند تا پرستشگاه ایزد موکل آب در نزدیکی آب باشد (پورداد، ۱۳۵۶: ۱۷۳). معبد‌های آناهیتا در زمان‌های کهن از غنی‌ترین معابد بوده‌اند و به جز این، در شمار قلاع دفاعی معتبر هم به حساب می‌آمده‌اند، مانند قلعه‌دختر در شش کیلومتری فیروزآباد فارس که زمانی آتشکده بوده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۱۵۰).

ظاهراً هم ملاحظات مربوط به تقدس و پاکی این معابد و هم لزوم دور ماندن‌شان از آسیب و غارت دشمنان موجب می‌شد که آن‌ها را در مناطق کوهستانی بنا کنند. دیگر آن‌که چون معابد ناهید در قدیم سرشار از انواع کالاهای گرانبها بوده، پس باید در جاها و قلاعی امن بنا می‌شد (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۱۳؛ ثمودی، ۱۳۸۷: ۸۰).

از قرار معلوم، معابد ناهید در ایران پرشمار بوده و ذکر عبادت شاهان در آن‌ها کم‌وبیش بیان شده است. امروزه بازمانده پرستش ایزدبانو آناهیتا را در پرستشگاه اصطخر پارس و پرستشگاه آناهیت در کنگاور کرمانشاه می‌توان یافت (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۱۵۸). برای نمونه، یکی از پرستشگاه‌هایی که می‌توان از آن یاد کرد، در بیشابور (نزدیک کازرون) جای دارد. این عبادتگاه در کنار آبگیری سنگی، با سنگ‌هایی که به‌خوبی تراشیده شده‌اند ساخته شده و گرداگردش راهرو سرپوشیده‌ای قرار گرفته است. آب رودخانه‌هایی که در نزدیکی آن قرار دارد، داخل آن راهروها رفته و خارج می‌شود. شیوه معماری این بنا خبر از قدمت آن می‌دهد و به خاطر احترام و ارجی که داشته، شاپور ساسانی آن را بازپیرایی کرده است (پیرنیا، ۱۳۷۴: ۳۲۱).

۲.۴.۱.۲. آناهیتا ایزدبانویی ویژه زنان

ناهید در حقیقت معبود دختران و زنان شمرده می‌شد؛ زیرا به تصریح *آبان‌یشت* (کرده ۲، فقره ۲) این ایزد خود سرچشمه پاکی بود و نطفه مردان و زهدان زنان را پالایش می‌کرد، زایش زنان را آسان و شیرشان را تصفیه و پالوده می‌نمود. اردشیر دوم که کاخ و معبدی برای آناهیتا ساخت، پس از ازدواج با آتوسا، چون این دختر بیمار شد - به معبدی که احتمالاً معبد آناهیتا بود، رفت و به زانو درآمد و برای سلامتی زن خود دعا کرد. همچنین وی یکی از همسران خود را که «آسپاسی» نام داشت، کاهنه معبد آناهیتا در همدان کرد و موافق قوانین این معبد، زنانی که کاهنه آن می‌شدند، می‌بایست مادام‌العمر از زناشویی دوری جویند. در واقع، رسم ایرانیان در معابد ناهید اصولاً دایر بر احتفاظ دختران بوده نه احتفاظ از آن‌ها (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۰۰). بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که در تمام اعصار تاریخ ایران، دست کم از زمان هخامنشیان تا فتح ایران به دست مسلمانان، در اکثر نقاط ایران معابد ناهید وجود داشته است.

۵.۱.۲. درخت

یکی از درخت‌هایی که در مزارهای زردشتی بسیار به چشم می‌خورند و عموماً دیرسال‌اند، درخت چنار است. حال باید دید که آیا در این نکته رابطه‌ای با زنانگی می‌توان یافت و اگر بله، چگونه می‌شود این ارتباط را تبیین کرد. از قرار معلوم، چنار هر سال جوان می‌شود و این جوان‌شدن هر ساله چنار یکی از شرایط لازم برای باروری است و در نتیجه، آن را مظهر برکت و نعمت بخشیدن ابدی خدایان و ارواح می‌سازد (بهار، ۱۳۷۶: ۴۵). بنا به عقاید مردم، چنارهای کهن برکت و پرمحصولی را به زمین و خانواده می‌بخشند و زنان را در بارداری و به سلامت داشتن فرزندان یاری، و کسب و کار را رونق می‌دهند. بعدها برای ستایش این درختان سترگ در دوره اسلامی توجیهی یافته‌اند و برای آن که ستایش ایشان برخلاف سنت‌های اسلامی نباشد، اغلب به این نتیجه رسیده‌اند که در پای این درختان بزرگ‌مردی، امامزاده‌ای یا فرد مقدسی به خاک سپرده شده است (همان: ۴۷).

چنارهای عظیم و بلند و سالمند از دیرباز در ایران مقدس بوده‌اند؛ شاید به این دلیل که این درختان از تمام درختان منطقه بزرگ‌تر و بسیار پر عمر بوده و سایه‌گستری و سرسبزی فراوانی دارند (بهار، ۱۳۷۶: ۴۶). پیرهای زردشتی در کنار چنارهای عظیم بنا شده‌اند و در آنجاها همچون بسیاری از روستاها و محلات شهرها بر درخت‌های چنار دخیل می‌بندند و از آن‌ها انتظار معجزاتی مانند بچه‌دار شدن، رهایی از بیماری، رونق یافتن کار و کسب و محصولات زمین و... دارند. در واقع، این چنارها رونق و برکت و افزونی می‌بخشند (همان: ۴۲).

بنابراین، وجود درختان فراوان از جمله چنار در مزارهای زردشتیان با توجه به این که آن‌ها نماد برکت‌بخشی و بارداری و رونق گرفتن کارها بوده‌اند، از احتمال وجود ربط آن‌ها با زن و زنانگی پرده برمی‌دارد.

۶.۱.۲. کوه

بیشتر مزارها و پیرهای زردشتی بر بلندی‌ها قرار دارند. یکی از دلایل ساختن این معابد بر فراز ارتفاعات مصون‌ماندن از حمله دشمنان بوده است (گویری، ۱۳۸۵: ۱۰۶).

در باور ایرانیان باستان کوه از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردار بوده و اغلب آیین‌ها و مراسم مذهبی‌شان در کوه‌ها برگزار می‌شده است، زیرا می‌پنداشتند که کوه نزدیک‌ترین مکان به آسمان است. کوه برای آنان محل برآمدن نور و مسکن خدایان و برگزیدگان بوده است. از دیگر سو، کوه به دلیل برافراشتگی‌اش واسطه بین آدمیان و خدایان و نیز سرچشمه آب‌ها و رودها، مکان بردمیدن خورشید، جایگاه ایزدان و محل نزول وحی و ارتباط پیامبران با خدا بوده است. به عقیده قدما، بهشت جاودانی بر بلندای کوه‌هاست. کوه‌ها در اساسی‌ترین کارکرد اسطوره‌ای‌شان بستر تقرب انسان به خدا یا ایزدان بوده و جاذبه و کششی که در اساطیر بین انسان و خدا به چشم می‌خورد، برای به‌دست آوردن و دراختیار گرفتن این بستر مهم بوده است. وجود کوه‌ها منشأ نعمت و برکت و مایه سرسبزی، شادابی و زندگی طبیعت بوده و برخی کوه‌ها مدفن بزرگان و عباد و زهاد و برگزیدگان بوده است. کوه نردبانی بوده که انسان با صعود به آن می‌توانسته است به بلندترین نقطه طبیعت دست یابد و بر تمام طبیعت مسلط باشد. غارهای درون کوه همیشه پناه بی‌پناهان و حافظ امنیت آنان بوده است (راشد محصل و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۱۹-۱۲۰).

به دلایل بالا، اکثر زیارتگاه‌های زردشتی خصوصاً پیران، در مجاورت کوه‌ها ساخته شده‌اند. بنابراین، کوه‌ها در این مزارها در نقش نمادین و اساسی خود پناهگاهی برای مقدسان ناپدیدشده هستند (Farridnezhad, ۲۰۲۱: ۱۴۱).

۲.۲. زنان و آداب و مناسک زیارت

این قسمت از بحث را در دو بخش می‌توان پی گرفت: یکی جزییات آداب و مناسکی که زنان زردشتی در زیارت رعایت می‌کردند و دیگری نقش زنان در خدمت به مزارها و توسعه مکانی و رونق بخشیدن به آن‌ها.

۱.۲.۲. ایام و آداب زیارتی زنان زردشتی

باید دانست که عموم زردشتیان برای برآورده شدن حوایجی چون بچه‌دارشدن، قبولی در آزمون، شفای بیماری یا پیش از مراسم رسمی ازدواج به اماکن زیارتی می‌روند (Farridnezhad, ۲۰۲۱: ۱۳۴).

برخی از زیارتگاه‌های زردشتی ایام زیارتی خاص دارند که زردشتیان در آن اوقات به زیارت می‌روند. برای نمونه، پیر چک‌چکو که زردشتیان سالی یک‌بار از روز اشتادایزد تا روز انارام (۲۴ تا ۲۸ خرداد) به آنجا رفته و چند روز می‌مانند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۵). این مکان مقدس در بین زیارتگاه‌های زردشتیان موقعیت و شهرت ویژه‌ای دارد و برگزاری آیین‌ها و استقبال همگانی، دینی و اجتماعی طی این چهار روز، پیر چک‌چکو را از دیگر زیارتگاه‌ها متمایز می‌سازد (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۴۷). نقل است که آبی که از آنجا چکه می‌کند همه زائران و حتی تمام مواشی آن‌ها را سیراب می‌کند و زردشتیان با زنان و دختران خود سالی یک‌بار به آنجا رفته، به جشن و عیش می‌پردازند و قربانی می‌کنند (مستوفی بافقی، ۱۳۴۰: ۸۲۸) و در آن مکان شمع و چراغ می‌افروزند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۵). ایام زیارتی پیر سبز زمان مناسبی برای برگزاری جشن ازدواج و آغاز زندگی مشترک است (۱۳۹: ۲۰۲۱ Farridnezhad). دعاخواندن، نذرکردن، سدره‌پوشیدن و کستی‌بستن از جمله مناسکی است که در آنجا انجام می‌پذیرد. زیارت‌کنندگان بایستی با سر پوشیده وارد زیارتگاه شوند (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۴۷).

زنان هم برای ورود به این زیارتگاه‌ها باید پوشش سر داشته باشند و با چارقده به زیارت بروند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۴۳). به طور کلی، آرایش، لباس مرتب و سنتی در بین زنان زردشتی مرسوم است. لباس سنتی بانوان عبارت

است از چارقد ابریشمی، مقنعه بزرگ گلدار، زینت‌هایی که برخی از زنان به چارقد خود می‌آویزند، شلواری گشاد از پارچه گلدار که در مچ پا جمع می‌شود و پیراهن گلدار (روح‌الامینی، ۱۳۷۶: ۱۴۸). زردشتیان یزد همچنان اصالت لباس سنتی خود را حفظ کرده‌اند و حتی‌المقدور در مراسم آیینی زیارتگاه‌ها با همین نوع پوشش حاضر می‌شوند. از روز شاه‌مهرایزد و اسفندماه بدون کیسه، به مدت پنج روز، با تشریفات مخصوصی، روز زیارتی بانو پارس است. در آن روز، زردشتیان از راه‌های دور و نزدیک به زیارت می‌شتابند، شمع و چراغ می‌افروزند، قربانی و نیاز به عمل می‌آورند و به عبادت و شادی می‌پردازند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۷). در روزگاران پیشین قربانی گاو هم در آنجا معمول بود و می‌گفتند که بانوی تشنه هنگام گریز به گاوی رسید و شیر خواست، اما گاو نگذاشت و اینک این کار را به انتقام آن ماجرا می‌کنند. به باور باستانی پاریزی، نسبتی که میان آن‌ها و گاو هست، موجب پیدایی این رسم شده است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۴۴). اما به گمان نگارندگان، شاید بتوان به ارتباط گاو و مهر اشاره کرد. با آن که قربانی حیوانات در زیارتگاه‌های کوهستانی مرسوم بود، فقط در پارس بانو بود که حتی در زمانه عسرت نیز زردشتیان گاو- اعم از نر و ماده- قربانی می‌کردند. به گفته پلوتارک گاو را برای آن‌ها پشکش می‌کردند (Boyce 1967: 42-43، به نقل از Plutarch, *Lucollus*, 24).

در مزار سنتی پیر هم از روز اشتاد از ماه خرداد، جمع کثیری از زردشتیان جمع می‌شوند و به زیارت و نیایش می‌پردازند (رمضانخانی و دهنوی، ۱۳۸۷: ۱۶۱). بر روی سکویی در داخل زیارتگاه، چراغ‌هایی با روغن مایع می‌گذارند و در کنار این نیایشگاه عود می‌سوزانند و صندل و کندر بر آتش می‌نهند تا بوی خوش در فضا پراکنده شود (همان‌جا). به باور زردشتیان در این زیارتگاه چاه مقدسی وجود دارد که محل ناپدید شدن چهار دختر زردشتی است. این چاه اکنون خشک شده است، ولی پس از چندین قرن، مردم همچنان در آنجا شمع و چراغ می‌افروزند و به نیایش می‌پردازند و مراد می‌جویند (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۵۹-۱۶۰). در این مراسم، برخی از زردشتیان با پختن آش رشته و برخی از غذاهای خاص زردشتی از خویشان و دوستان خود پذیرایی می‌کنند (همان: ۱۵۹) که به احتمال قوی اکثر این غذاهای سنتی را بانوان می‌پزند و از این لحاظ می‌توان به نقش زنان در آداب زیارتی اشاره کرد.

از تاریخ دوازدهم تا شانزدهم مردادماه، مطابق با روز مهرایزد تا وره‌ام‌ایزد امردادماه در تقویم زردشتی، روز زیارتی پیر نارکی است (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۷). زردشتیان از سراسر ایران و خارج از ایران در این موقع از سال اینجا گرد آمده و پنج شبانه‌روز به جشن و پایکوبی، برپایی مجالس سخنرانی، شعر و شاعری، سدره‌پوشی، پیوند ازدواج و... مشغول می‌شوند (رمضانخانی و دهنوی، ۱۳۸۷: ۳۷۴ و ۳۷۵). گویا زنان در مراسم زیارتی به خواندن سرودها و دف‌نوازی می‌پردازند (Farridnezhad, ۲۰۲۱: ۱۵۵).

به گواهی بوئیس، در مزرعه کلانتر زیارتگاهی بود به نام "وُمانرو" که زنان بدون فرزند به این زیارتگاه متوسل می‌شدند، البته افرادی که به آنجا می‌آمدند، خواسته‌های دیگری هم داشتند (بوئیس، ۱۳۹۷: ۱۲۷).

روشن کردن شمع و چراغ که از آداب زیارتی اکثر پیرها و زیارتگاه‌هاست، در آتشکده‌ها هم مرسوم بوده است (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۵۸). در میبد "پیر چراغ" از آتشکده‌های مهم زردشتیان بوده و جالب آن که پس از اسلام، مسلمان و زردشتی هر دو به زیارت آن می‌روند و در آنجا به نیت حاجت‌جویی شمع و چراغ می‌افروزند (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۵-۲۰۶).

۲.۲.۲. زنان و خدمت به زیارتگاهها

یکی از رسوم رایج در مزارهای زردشتی پخت غذاهای نذری و تقسیم آن‌ها در بین زائران بوده است. از آنجا که همچون همیشه عمدتاً زنان زردشتی در کار پخت‌وپز بوده‌اند، انتظار می‌رود که این کار مهم در تخصص زنان زردشتی و بر عهده آنان بوده است.

راجع به خدمت زنان به آتشکده‌ها اشاراتی در متون فارسی میانه آمده است. برای نمونه، سالاری آتش‌های مقدس برای زنان مجاز اعلام شده است (هیریدستان، ۱۴۰۱: بخش پنجم، بند ۴-۵، ص ۶۹). همچنین زنان علاوه بر سرودن گاهان، آموختن یسنا و یشت‌ها می‌توانند به برگزاری نیایش‌های گاهنبار بپردازند. اگرچه برای اجرای این نیایش‌ها اجازه ورود به درون گنبد آتش را ندارند (شایست‌ناشایست، ۱۳۶۹: ۱۹۷). زنان حائض نمی‌توانند وارد آتشکده شوند و در کل هر جا آتش باشد، باید پانزده قدم از آن دور بایستند (کتاب پنجم دینکرد، فصل ۱۹، بند ۱۶، ص ۶۸). این موضوع آن‌قدر اهمیت دارد که مینوی آتش از زن بدکاری که در قاعدگی به سمت آتش برود و آلودگی ناشی از قاعدگی را بدان برساند، به اورمزد گله می‌کند (سودگرنامه، ۱۳۹۹: فرگرد دهم، صص ۵۰ و ۵۱).

در طول تاریخ زنان زردشتی همچون مردان در سنت حسنه وقف و بسیاری از کارهای عام‌المنفعه مانند ساخت مدرسه و درمانگاه و کارهای خیریه و... مشارکت داشته‌اند، اما آنچه در اینجا مطرح است، نقش آن‌ها در امور وقفی و کارهای خیرخواهانه مرتبط با مراکز زیارتی و نیایشگاه‌هاست. سوابقی از این اقدامات خیریه‌ای در دست است. مثلاً گویند که پس از مرگ خسرو پرویز، پادشاه ساسانی، همسرش شیرین، همه اموال خود را با هدایای بسیار برای روان^{xi v} او به آتشکده‌ها سپرد (بویس، ۱۳۸۱: ۱۷۴). پیرشاه اشتادایزد و پیرشاه تشرایزد، از پیران اطراف شریف‌آباد یزد هستند که بنای این زیارتگاه‌ها مرهون همت شخصی به نام جمشید خدارحم و همسرش است. یکی دیگر از پیران نزدیک یزد پیرشاه فریدون نام دارد و بنیاد و نام آن از بانویی است پارسا و بی‌کس که نامش مشخص نیست. وی در خواب می‌بیند که سواری با فرّ و شکوه و نیرومند در محلی با اسب می‌تازد. از او می‌پرسد کیست و پاسخ می‌شنود که شاه‌فریدون است و به دنبال منزل می‌گردد. آن بانو چون از خواب برمی‌خیزد اتاقی در آن محل به نام شاه‌فریدون می‌سازد و شمع و چراغ می‌افروزد (شهمردان، ۱۳۳۶: ۱۶۹-۱۷۰). نمونه جالب دیگر گلستان‌بانو است که در سال ۱۸۶۷ در سن ۸۰ سالگی در بمبئی از دنیا رفت. وی نیکوکار ایرانی زردشتی و مؤسس انجمن اکابر پارسیان در هند بود که از مهم‌ترین اقدامات این انجمن می‌توان به ایجاد آتشکده‌ها اشاره کرد (فرهنگ‌نامه زنان ایران و جهان، ۱۳۹۴: ۴۱۲).

۳. نتیجه‌گیری

از آنچه گفته آمد، شاید بتوان این گمان را مطرح کرد که با توجه به شواهد و دلایل موجود، اغلب زیارتگاه‌های زردشتی معبد یا یادمانی از دو ایزد آناهیتا و مهر بوده‌اند که در دوره‌های هخامنشی و اشکانی قبول عام یافته و رفته‌رفته با گسترش دین زردشتی هویت زردشتی پیدا کرده‌اند. به‌ویژه ارتباط این زیارتگاه‌ها با زنان می‌تواند فرض ربط و تعلق برخی از زیارتگاه‌ها با آناهیتا را به‌خوبی تقویت کند؛ مخصوصاً آن که آناهیتا ایزدبانوی زنانگی و زیبایی و خدای خاص بانوان بوده است که آنان را به آرزوی مادر شدن می‌رسانده، زهدان‌شان را پاک، زایمان‌شان را آسان،

شیرشان را صاف و بیماری‌های خاص زنانه‌شان را شفا می‌بخشیده است. وجود نام بانو (در نام مزار بانو پارس و نام "حیات بانو" در مزار پیر سبز) و بی‌بی و همچنین وجود کوه (که نمادی از الهه است و با پناه‌دادن به زنان دربار ساسانی نماد حمایت و حفاظت مادرانه شده است)، آب (به صورت چشمه، نهر، چاه یا چکله‌های آب) و درخت (که هر دو نماد زندگی و زندگی‌بخشی و مرتبط با ویژگی زاینده زن هستند) و ماجرای شهبانو و شاهزاده‌خانم‌های ساسانی در مزارهای زردشتی احتمال ارتباطشان با آن‌ها را قوت می‌بخشد. حتی محققانی چون بویس بر این نظرند که پنج زیارتگاه مشهور زردشتی همه در اصل معابد آن‌ها بوده‌اند.

از سوی دیگر، از آنجا که بیشتر این معابد در دل کوه و روایت پیدایش‌شان فرار زن یا دختری از دربار ساسانیان بوده که سرانجام در دل کوه غیب شده است، امکان ارتباط آن‌ها با غار و مهر/ میترا هم قابل طرح است. همچنین رسم قربانی گاو در زیارتگاه بانو پارس می‌تواند حامل نشانه‌ای از ارتباط این مزار با آیین مهرپرستان باشد، اگرچه این رسم بعدها با مخالفت بعضی روحانیان زردشتی مواجه شد و از بین رفت (سروشیان، ۱۳۳۵: ۲۰۴).

شمار زیادی از زیارتگاه‌های زردشتی به‌نوعی با زنان و عناصر زنانه پیوند یافته‌اند، از قبیل زنان یا دخترانی که در این جاها غیب یا دفن شده‌اند یا زیارتگاه‌هایی که ویژه زنان بوده و مردان را به آن‌ها راهی نبوده است. در مورد برخی مزارها فرد منسوب به آنجا که عموماً دختر یا زن است، از دیگری یا دیگران تقاضای ساخت زیارتگاه را می‌کند و خواسته‌اش عملی می‌شود. داستان شفابخشی یا رفع مشکلات و قضای حاجات از طریق خواب و رؤیای صادقه توسط این بانوان مقدس نیز یکی از منشأهای پیدایش زیارتگاه‌ها بوده است. گهگاه این جاها محل مکاشفه و الهام برخی کسان هم تلقی شده‌اند. روی هم رفته، شاید بتوان مزارهای زردشتی مرتبط با زنان را تقلاهای زنانه برای هویت‌سازی، بزرگداشت مقام زنان یا برجسته‌سازی رنج‌شان در نظر گرفت.

به جز این‌ها، زنان به مثابه حدود نیمی از جمعیت جامعه مؤمنان زردشتی، حضور مؤثر و مستمر در زیارتگاه‌ها داشته و زائران همیشگی و وفادار زیارتگاه‌ها بوده و هستند. از قرار معلوم مانعی دینی برای زنان زردشتی در خدمت‌گزاری زیارتگاه‌ها نبوده است. از مهم‌ترین انگیزه‌های زیارتی زنان طلب حوایجی همچون یافتن همسر، فرزندآوری، درمان نازایی و بیماری‌های زنانه، رفع مشکلات خانوادگی و طلب روزی بوده است. همچنین زنان بسیاری پس از برآورده شدن حاجات خویش برای ادای نذر رهسپار زیارتگاه‌ها می‌شده‌اند. همین‌طور «برگزاری آیین شکرگزاری» یکی دیگر از دلایل به‌زیارت رفتن زنان بوده است (بویس، ۱۳۹۷: ۳۱۲).

سفره نذری و پخت غذاهای نذری و خوراکی‌های آیینی که در مکان‌های زیارتی انجام می‌شود عمدتاً آیینی زنانه است. درست است که در منابع اشاره مستقیم و زیادی نشده، ولی به احتمال فراوان و از روی گزارش‌های پراکنده می‌توان فهمید که کار ساخت و مرمت و گسترش زیارتگاه‌ها و پیرانگه‌ها تا حدودی با نذورات و بخشش‌هایی که گهگاه بانوان برای طلب حوایج پیشکش می‌کردند، پیش می‌رفته است. حتی شاید قابل تصور باشد که مقداری از کار تزئین آیینی و دینی داخل محوطه پیرها، مفروش کردن و... به دست بانوان انجام می‌شده و موقوفات زنان برای زیارتگاه‌ها از قبیل وسایل، چراغدان، آتشدان و... بوده است. ناگفته پیداست که زنان زردشتی امروزه نیز مانند

گذشته، با حضور پررنگ و تأثیرگذار خود به آتشکده‌ها، پیرها و زیارتگاه‌ها رونق می‌بخشند و به اشکال گوناگون به ایفای نقش ویژه خویش می‌پردازند.

۴. یادداشت‌ها

- ^۱. برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد آتشکده‌ها و چهارطاقی‌ها رجوع کنید به: شهردان، رشید، پرستشگاه زردشتیان، بمبئی: سازمان زرتشتی بمبئی، ۱۳۳۶.
- ^۲. شهردان، رشید، پرستشگاه زردشتیان، سازمان جوانان زردشتی بمبئی، بمبئی، ۱۳۳۶.
- ^۳. رجوع کنید به صفحات ۱۵۰ تا ۳۶۸.

4. Warfield, Heather A., *Multidisciplinary Perspectives on Pilgrimage, Historical, Current and Future Directions*, Lausanne: Peter Lang Ltd, 2023.

۵. Farridnezhad, Shervin, "Zoroastrian Pilgrimage Songs and Ziyārat-nāmes ("Visitation Supplications") Zoroastrian Literature in New Persian II, *Zarathuštrotāma: Zoroastrian and Iranian Studies in Honour of Philip G. Kreyenbroek*, Leiden: Brill, 2021, pp. 115- 192.

۶. Pir Savz

۷. Boonu Pors .

^۸. به انگلیسی (Conglomerate)، نوعی سنگ که از به‌هم‌پیوستن و جوش خوردن قلوه‌سنگ‌های کوچک تشکیل شده باشد. جوش سنگ‌ها موزائیک‌مانند و متشکل از سنگ‌ریزه‌های گوناگونی‌اند که با هم متحجر شده‌اند. جوش سنگ نوعی سنگ رسوبی است و در دهانه چشمه‌ها یافت می‌شود. این نوع سنگ از قطعاتی گرد و دانه‌درشت تشکیل شده است.

۹. Pir Hrist

۱۰. Noraki

^{۱۱}. البته شبیه همین روایت را باستانی پاریزی برای پیر سبز هم آورده است با این تفاوت که در آنجا نام شاهزاده، شهربانو است و گویا بین سستی پیر و پیرسبز خلط کرده است. به‌ویژه آن که روز زیارتی هر دو را هفته اول تیر و اوایل تیر آورده است درحالی‌که زیارت پیر سبز از تاریخ ۲۴ تا ۲۸ خرداد است (باستانی پاریزی، ۱۳۵۶: ۲۴۲ و ۲۴۳).

۱۲. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر و دار بیروت، ۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م، المجلد الاول، ص ۳۸۰. طبری نیز به این مطلب اشاره کرده و به جای «ناهیذ»، «اناهید» آورده است (طبری، محمدبن جریر، *تاریخ الامم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: روائع التراث العربی، ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷م، الجزء الثانی، صص ۳۷ و ۳۸): «ثم رجع الی مرو و قتل جماعه و بعث رؤوسهم الی بیت نار اناهید» (طبری، ۱۳۸۷ق: ۴۱).

13. بنونیست به نقل از هرودت می‌نویسد که «ایرانیان بر فراز بلندترین قله کوه‌ها می‌رفتند و برای زئوس (اورمزد) و خورشید، ماه، زمین، آتش، آب و باد پرستش به جای می‌آوردند. آنها از دیرباز این بغان را ستوده‌اند (بنونیست، ۱۳۷۷: ۱۲).

۱۴. کاربرد ویژه اصطلاح «برای روان، در راه روان» در متون حقوقی مربوط به موقوفات و مؤسسات است (شاکد، ۱۳۸۱: ۳۲۲).

منابع

- آموزگار، ژاله. (۱۳۸۷). *تاریخ اساطیری ایران*. چاپ دهم. تهران: سمت.
- ابن اثیر، (۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر و دار بیروت. المجلد الاول.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۶)، *چشمه‌های بیدار*. تهران: هیرمند.

- اشرفی، عباس. (۱۴۰۲). «زیارتگاه‌های زنانه در الهیات ادیان». همایش بین‌المللی الهیات زیارت. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- افشار، ایرج. (۱۳۷۴). یادگارهای یزد. چاپ دوم. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و خانه کتاب یزد، ج ۱.
- اوستا. (۱۳۷۴). جلیل دوستخواه. چاپ دوم. تهران: مروارید.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۵۶). خاتون هفت قلعه، چاپ پنجم. تهران: مؤسسه روزبهان.
- بنونیست، امیل. (۱۳۷۷). دین ایرانی بر پایه متن‌های معتبر یونانی. ترجمه بهمن سرکاراتی. چاپ سوم. تهران: نشر قطره.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). از اسطوره تا تاریخ. ویرایش ابوالقاسم اسماعیل‌پور. تهران: چشمه.
- بویس، مری. (۱۳۸۱). زردشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. ترجمه عسکر بهرامی. تهران: ققنوس.
- بویس، مری. (۱۳۹۷). کانون دین زردشتی در ایران. ترجمه حسین ابراهیمیان. تهران: توس.
- پورداد، ابراهیم. (۱۳۵۶). یشت‌ها. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ج ۱.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۴). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- شمودی، فرح. (۱۳۸۷). ایزدبانوان در ایران باستان و هند. تهران: آرون.
- دابو، خورشید. (۱۳۵۸). دانستنی‌های آیین زردشتی. برگردان رشید شهردان. تهران: سازمان چاپ خواجه.
- راشد محصل، محمدرضا، بهنام‌فر، محمد. و زمانی‌پور، مریم. (۱۳۹۱). «تجلی کوه در ایران باستان و نگاهی به جلوه‌های آن در ادب فارسی». مطالعات ایرانی، سال یازدهم، شماره ۲۱، ۱۳۹۱، ۱۱۹-۱۴۶.
- رمضانخانی، صدیقه. دهنوی. زهرا. (۱۳۸۷). فرهنگ زرتشتیان یزد: گنجینه‌ای از تاریخ و فرهنگ ایرانی: فرهنگ زرتشتیان یزد. یزد: سبحان نور و پایگاه میراث فرهنگی یزد.
- روایات داراب هرمزدیار. (بی‌تا). به کوشش حمیدرضا دالوند. بی‌جا. بی‌نا.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۷۶). آیین‌ها و جشن‌های کهن در ایران امروز. تهران: آگه.
- رودریگز، هیلاری. (۱۳۹۷). درآمدی بر دین هندو. ترجمه فیاض قرایی. تهران: سمت.
- ریدر، ایان. (۱۴۰۰). زیارت. ترجمه داریوش رضاپور. تهران: حکمت سینا.
- سروشیان، جمشید سروش. (۱۳۳۵). فرهنگ بهدینان. به کوشش منوچهر ستوده. تهران: فرهنگ ایران‌زمین.
- سودگرنامه. (۱۳۹۹). ترجمه پورچیستا گشتاسبی اردکانی. تهران: روزآمد.
- شایست‌ناشایست. (۱۳۶۹). ترجمه کتابیون مزداپور. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شارپ، رلف نورمن. (۱۳۸۴). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. چاپ دوم. تهران: پازینه.
- شاکد، شائول. (۱۳۸۱). از ایران زردشتی تا اسلام. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. چاپ دوم. تهران: ققنوس.
- شهردان، رشید. (۱۳۳۶). پرستشگاه زردشتیان. بمبئی: سازمان جوانان زردشتی بمبئی.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۸۷/ق/۱۹۶۷م). تاریخ الامم و الملوک. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: روائع التراث العربی. الجزء الثاني.
- فرهنگ‌نامه زنان ایران و جهان. (۱۳۹۴). گروه مؤلفان. ویرایش محمدرضا سهرابی و مهناز اقدسی. تهران: ارتباط نوین.
- کتاب پنجم دینکرد. (۱۳۸۶). ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. تهران: معین.
- کمبل، جوزف. (۱۳۸۰). قدرت اسطوره. ترجمه عباس مخبر. چاپ دوم. تهران: مرکز.

- گویری، سوزان. (۱۳۸۵). *آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی*. تهران: ققنوس.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۰). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. چاپ هشتم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مزدایور، کتابیون و همکاران. (۱۳۹۵). *ادیان و مذاهب در ایران باستان*. چاپ دوم. تهران: سمت.
- مزدایور، کتابیون. (۱۴۰۰). *شمع و لنگری*. چاپ دوم. تهران: هیرمبا.
- مستوفی بافقی، محمدمفید. (۱۳۴۰). *جامع مفیدی*. به کوشش ایرج افشار. تهران: کتابفروشی اسدی. ج ۳.
- مکنزی، دیوید نیل. (۱۳۸۳). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*. ترجمه مهشید میرفخرایی. چاپ سوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مهرشاهی، داریوش. (۱۳۷۹). «بررسی علل پیدایش و اهمیت زیارتگاه‌های زرتشتیان در یزد». *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره ۵۶ و ۵۷، ۱۰۲-۱۱۷.
- هیربادستان. (۱۴۰۱). *پژوهش فریناز اطمینان*. تهران: برسم.

Boyce, Mary, (1967). Bibi Shahrbanu and the Lady of Pars. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, Vol. 30, No. 1, Fiftieth Anniversary Volume, 30-34.

Farridnezhad, (2021). Shervin. Zoroastrian Pilgrimage Songs and Ziyārat-nāmes ("Visitation Supplications") Zoroastrian Literature in New Persian II. *Zarathuštrōtama: Zoroastrian and Iranian Studies in Honour of Philip G. Kreyenbroek*, Leiden: Brill, 115- 192.

Warfield, Heather A., (2023). *Multidisciplinary Perspectives on Pilgrimage, Historical, Current and Future Directions*. Lausanne: Peter Lang Ltd.

References

- Afshar, Iraj. (1995). *The Monuments of Yazd*. 2nd edition. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries and the Book House of Yazd, Vol. 1. (In Persian)
- Amouzgar, Zhale. (2008). *Mythological History of Iran*. 10th edition. Tehran: Samt. (In Persian)
- Ashrafi, Abbas. (2023). "Women's Shrines in Theology of Religions". *International Conference On Theology of Pilgrimage*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.
- Avesta*. (1995). Jalil Doostkhah. 2nd edition. Tehran: Morvarid. (In Persian)
- Bahar, Mehrdad. (1997). *From myth to History*. ed. Abu al-Qasim Ismailpour. Tehran: Cheshme.
- Bastani Parizi, Muhammad Ibrahim. (1977). *Lady of the Seven Castles*, 5th edition. Tehran: the Roozbehan Foundation. (In Persian)
- Benveniste, Emile. (1998). *The Persian Religion, According to the Chief Greek Texts*. trans. Bahman Sarkarati. ۳rd edition. Tehran: Qatre. (In Persian)
- Boyce, Mary. (2018). *A Persian Stronghold of Zoroastrianism: Based on the Ratanbai Katrak Lectures*. Trans. Hussain Ibrahimian. Tehran: Toos. *A Persian Stronghold of Zoroastrianism*
- Boyce, Mary, (1967). Bibi Shahrbanu and the Lady of Pars. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, Vol. 30, No. 1, Fiftieth Anniversary Volume, 30-34.
- Boyce, Mary. (2002). *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices*. trans. Asgar Bahrami. Tehran: Qoqnu. (In Persian)
- Campbell, Joseph. (۲۰۰۱). *The Power of Myth*. Trans. Abbas Mukhber. 2nd edition. Tehran: Markaz. (In Persian)
- Daboo, Khorshid. (1979). *Knowings of the Zoroastran Religion*. trans. Rashid Shamardan. Tehran: Khwaja Printing Organization. (In Persian)

- Dictionary of the Women of Iran and the World*. (2015). Group of authors. ed. Muhammad Sohrabi and Mahnaz Aqdasi. Tehran: Irtebat novin. (In Persian)
- Farridnezhad, (2021). Shervin. Zoroastrian Pilgrimage Songs and Ziyārat-nāmes ("Visitation Supplications") Zoroastrian Literature in New Persian II. *Zarathuštrōtāma: Zoroastrian and Iranian Studies in Honour of Philip G. Kreyenbroek*, Leiden: Brill, 115- 192. (In Persian)
- Gaviri, Suzan. (2006). *Anahita in Iranian Mythology*. Tehran: Qoqnus. (In Persian)
- Girshman, Roman. (1991). *L'Iran des origines al'Islam*. trans. Muhammad Mu'in. 8th edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)
- Hirbadistan. (2022). research by Farinaz Itminan. Tehran: Barsam. (In Persian)
- Ibn Athir, (1385 A.H./ 1965 CE). *Al- Kamil Fi al- Tarikh*. Beirut: Dar Sadir & Dar Beirut. Vol. 1.
- Ismailpur, Abu al-Qasim. (2017), *The Woke Springs*. Tehran: Hirmand. (In Persian)
- Mackenzie, David Neil. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. trans. Mahshid Mirfakhrai. 3rd edition. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Mazdapour, Katayoun. (2021). *Candle and Anchorage*. 2nd edition. Tehran: Hiromba. (In Persian)
- Mazdapour, Katayoun, et al. (2016). *Religions and Denominations in Ancient Iran*. 2nd edition. Tehran: Samt. (In Persian)
- Mehrshahi, Dariush. (2000). "Examination of the Causes and Importance of the Zoroastrian Shrines in Yazd". *Geographical Research Quarterly*, No. 56 and 57, 102-117. (In Persian)
- Mustawfi Bafqi, Muhammad Mufid. (1961). *Jami' Mufidi*. by the efforts of Iraj Afshar. Tehran: the Bookstore of Asadi. Vol. 3. (In Persian)
- Pirnia, Muhammad Karim. (1995). *Familiarity with Islamic Architecture of Iran*. ed. Ghulam Hussain Memarian. 3rd edition. Tehran: University of Science and Industry of Iran Press. (In Persian)
- Purdavood, Ibrahim (1977). *Yashts*. Tehran: Tehran University Press, Vol. 1. (In Persian)
- Ramadankhani, Siddiqah. Dhenvi. Zahra. (2008). *The Zoroastrian Culture of Yazd: A Treasure of Iranian History and Culture: The Zoroastrian Culture of Yazd*. Yazd: Subhan Nur and The Yazd Cultural Heritage Base. (In Persian)
- Rashid Muhassel, Muhammadreza; Bahnamfar, Muhammad. And Zamanipour, Maryam. (2012). "The manifestation of the Mountain in Ancient Iran and a Look at Its Effects in Persian Literature". *Iranian Studies*, Vol. 11, No. 21, 2011, 119-146. (In Persian)
- Reader, Ian. (2021). *Pilgrimage*. trans. Dariush Rezapour. Tehran: Hekmat Sina. (In Persian)
- Revayat Darab Hormazdyar*. (n.d.). By the efforts of Hamid Reza Dalvand. n.p.
- Rodrigues, Hillary. (2018). *Introducing Hinduism*. Trans. Fayyaz Qarayi. Tehran: Samt. (In Persian)
- Rouh al-Amini, Mahmoud.(۱۹۹۷). *Ancient Rituals and Festivals in Iran Today*. Tehran: Agah. (In Persian)
- Shacked, Shaul. (2002). *From Zoroastrian Iran to Islam*. trans. Morteza Saqebfar. 2nd edition. Tehran: Qoqnus. (In Persian)
- Shahmardan, Rashid. (1957). *The Zoroastrian Temple*. Mumbai: Zoroastrian Youngs Organization of Mumbai.
- Sharp, Ralph Norman. (2005). *Commandments of the Achaemenid Kings*. 2nd edition. Tehran: Pazine.
- Shayest Nashayest. (1990). trans. Katayoun Mazdapour. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)

-
- Soroushian, Jamshid soroush. (1956). *Culture of the Behdinan*. by the effort of Manouchehr Sotoude. Tehran: Culture of Iran Land. (In Persian)
- Soudgarname. (2020). trans. Pourchista Goshtasbi Ardakani. Tehran: Roozamad. (In Persian)
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1387 A.D./ 1967 CE). *History of the Peoples and the Kings*. research by Muhammad Abu'l-Fadl Ibrahim. Beirut: Traditions of Arab Heritage. Vol. 2.
- Thamudi, Farah. (2008). *Goddesses in Ancient Iran and India*. Tehran: Arvan. (In Persian)
- The Fifth Book of Dinkard*. (2007. Trans. Zhale Amouzgar & Ahmad Tafazzoli. Tehran: Mu'in. (In Persian)
- Warfield, Heather A., (2023). *Multidisciplinary Perspectives on Pilgrimage, Historical, Current and Future Directions*. Lausanne: Peter Lang Ltd.
-